

Volga-vidéki etimológiák III.

Agyagási Klára

Debreceni Egyetem

Research into linguistic relations across related and unrelated languages of the Volga–Kama Region started with bilateral investigations in the early twentieth century, using the historical-comparative method. However, that phase was replaced by the approach of areal linguistics in the early 1980s, complemented by the notion of sociolinguistic dominance, due to which fact, in investigating lexical borrowings, non-lexical linguistic influences were considered along with the relationships between dominant and non-dominant languages, and cases of indirect linguistic borrowing systematically appeared in that network of correspondences. But the intensity of such research also decreased around the turn of the millennium. The reasons for that decrease can be found in the inadequate number of available historical sources, the insufficient degree of elaboration of the historical phonologies of some languages, and in the restricted possibilities of the use of then still unpublished large dialect corpora. The author of the present article draws the reader’s attention to the need for overcoming that situation, and shows, via an etymological investigation of three lexemes of Chuvash, how elaborately one can use a wide array of sources and employ a recent theory of code copying to account for the linguistic developments having occurred since the Mongol invasion, developments that can only be interpreted in specifically areal linguistic terms.

Keywords: areal linguistics of the Volga Region, relationships between dominant and non-dominant languages, contacts between Volga Bulgarian and Mari, contacts between Tatar and Mari, strong and weak phonetic tendencies

Kulcsszavak: Volga-vidéki areális nyelvészet, domináns és nem domináns nyelvek kapcsolatai, volgai bulgár-mari nyelvi kapcsolatok, tatár-mari nyelvi kapcsolatok, erős és gyenge hangtani tendenciák

Nyelvtudományi Közlemények 121: 5–21.

DOI: 10.15776/NyK.2025.121.1

1. Bevezetés

A Volga-vidék török-finnugor nyelvi kapcsolatainak vizsgálata a szókészlet terén több mint száz éves múltra tekint vissza, elsősorban finn kutatóknak köszönhetően. Paasonen (1897), Wichmann (1903, 1923–24, 1924) és Räsänen (1920, 1923) fő célkitűzése a kezdeti kutatásokban a csuvas és a tatár eredetű kölcsönzések hangtani kritériumok alapján való elhatárolása volt a mordvin, mari és permi nyelvekbe került török eredetű szóállományban.

A későbbi kutatások során a célkitűzések között megjelent az időrendi rétegek meghatározásának igénye, még mindig zömmel a kétoldalú nyelvi kapcsolatok kijelölte keretben. A 20. század végéig elért eredményeket Róna-Tas András foglalta össze 1988-as tanulmányában (Róna-Tas 1988), melynek végén (Róna-Tas 1988: 774–780) megtalálható a kérdéskör releváns szakirodalma is. A századvégre azonban Bereczki 1983-as tanulmányával (Bereczki 1983) kezdődően az areális nyelvészeti nézőpont kezdett érvényesülni a kutatásban, mely két irányban mutatott újat a korábbi kutatásokhoz képest. Egyrészt a kutatók felvették a vizsgált jelenségek körébe a nem-lexikális nyelvi elemek kölcsönzéssel való terjedését egy történetileg létrejött, rokon és nem rokon nyelvek által alkotott, de a 10–16. század között belső határok nélkül működő, politikai egységet képező nyelvi térben, amit Volga–Káma-vidéki, újabban Volga–Ural-vidéki nyelvi areának nevezünk. Másrészt a kutatás átvette a szociolingvisztikából és történeti kontextusba helyezte a nyelvi dominancia fogalmát (Muysken 2000), így a lexikális kölcsönzések vizsgálata során domináns nyelveknek a nem domináns nyelvekkel való kapcsolatait elemezte, mely kapcsolati hálóban rendszerszerűen jelentek meg a közvetített nyelvi kölcsönzések esetei. (A nyelvi elemek átvételének és áttételének elméleti interpretációját ld. Johanson 2023.) Az areális vizsgálat egyik legkorábbi példája a közép-mongol jövevényszavak elterjedésének bemutatása a Volga-vidéken (Róna-Tas 1982a: 66–134), de azóta a hasonló kutatások száma jelentősen megnőtt. (A térség areális nyelvi kapcsolatainak és az area működési mechanizmusának bemutatását összefoglalóan, részletes szakirodalmi jegyzékkel ld. Agyagási 2025.)

Az areális nyelvészeti irányultság Volga-vidéki kutatásokban való elterjedésének kezdetén, a 90-es években született meg az a tervem, hogy a *Folia Uralica Debreceniensia* folyóirat hasábjain cikksorozatot indítsak, melynek célja a Volga-vidéki nyelvi area különböző nyelveiben használt egyes „közös” szavak etimológiai vizsgálata, valamint a forrásnyelv és célnyelv(ek) közötti történeti és térbeli viszony megragadása volt. Minthogy a térségben domináns nyelvi pozícióban a volgai bulgár és a kazányi tatár volt az idők folyamán, a török etimológiát egy ilyen kutatásban belső keletkezésű szavak esetében az őstörök korrig kell visszavezetni, a szavak térben és időben való elterjedését pedig megbízható forrásokkal kell dokumentálni. Két cikk publikálása (Agyagási 1994, 1999) azonban

megmutatta, hogy a 90-es évek végén még nem volt elérhető az a komplex törökségi és finnugrisztikai (és esetenként szlavisztikai) történeti és nyelvjárási forrásanyag, és nem állt rendelkezésre a domináns nyelvek és nyelvjárásaik történeti hangtana sem, melyek elengedhetetlenek egy ilyen célkitűzés megvalósításához.

A közben eltelt negyedszázad alatt a helyzet jelentősen megváltozott. Egyrészt az internet használatának köszönhetően könnyen elérhetőek a régebben kiadott nyelvi források, és időközben jelentős új történeti korpuszok (Ivanics – Usmanov 2002, Szergejev 2003, Wilkens 2021, Boeschoten 2023) és nyelvjárási szótárak (Moisio – Saarinen 2008, Ahlqvist 2023) is megjelentek. Külön említést érdemel az Orosz Akadémia által 1733–1743 között szervezett 2. kamcsatkai expedíció és az 1769–1774 között szervezett orenburgi expedíció során a Volga-vidéken fegyűjtött mordvin, mari és votják nyelvjárási gyűjtések anyagának igényes filológiai kiadása, melyet Maticsák Sándornak köszönhet a történeti nyelvtudomány (Maticsák 2016, 2024). Másrészt rendelkezésre állnak olyan alapvető fonológiai kutatások eredményei, melyek alapján a térség történeti areális-nyelvi viszonyait sokkal differenciáltabban lehet bemutatni. Lehetővé vált a volgai bulgár domináns nyelv három nyelvjárásának elkülönítése (Agyagási 2019: 160–183), és a volgai kipszak nyelvjárások adatainak történeti értelmezése is pontosabban történhet (Berta 1989, Ramazanova – Hayretdinova 2008, Eleusin 2021). Ezért felismerve az új helyzet adta lehetőségeket, visszatértem korábbi célkitűzésemhez (a Volga-Káma vidék nyelvi viszonyainak tér- és időbeli bemutatása), és a Volga-vidéki etimológiák sorozatot etimológiai szócikkek formájában megújítva folytatom.

2. Etimológiai szócikkek

Az alábbiakban három olyan szó történeti-areális vizsgálatára vállalkozom, melyek a törökségi domináns nyelvekből terjedtek tovább, a vizsgált példákban a mariba. Ezek közül az első kettő belső keletkezésű török szó, melyek esetében a volgai bulgár nyelvváltozatok voltak a dominánsak, tehát szükségesnek tartom a teljes törökségi háttér bemutatását a volgai bulgár és a többi török nyelvváltozatban fellelhető alakok történeti különbségeinek dokumentálására. A harmadik szó végső fokon arab eredetre visszamenő műveltségi terminus, mely a mariba mindkét domináns török nyelvből bekerült, és a közvetített szóképzleti réteg egy példáját képviseli.

Az adatbázisban a mai csuvas alakok szolgálnak címszavakként mindhárom esetben. A szócikkek a címszót követően első szerkezeti egységként történeti rekonstrukciót (folyamatábrát) tartalmaznak, mely bemutatja az adott szavak hangalakjának történeti változását a legkorábbra rekonstruálható proto-ogur hangalaktól (ill. a nyugati ótörökbe került kölcsönzött alaktól) a modern csuvasig. A továbbiakban a rekonstrukció alátámasztására következnek a csuvas nyelvjárási alakok (Csuvas.), a Volga-Káma vidéki areában kimutatható kipszak és mari alakok

(VKA), a török nyelvcsalád nyelveinek modern nyelvi adatai (MT), a középtörök írott források adatai (KT), a központi volgai bulgár (VB₂), a volgai tatár (VTat.) és a volgai turki (VT) adatai (amennyiben ezek rendelkezésre állnak), és végül a keleti ótörök (KÓtör.) írott források adatai Kāšgarī arab írással rögzített Dīvánja (Dankoff – Kelly 1985) és az ótörök kori ujgur írású emlékcsoport (Wilkens 2021) felhasználásával. A szócikkeket részletes etimológiai kommentár követi, melyben az ogur hangváltásoknak, valamint a volgai bulgár alakváltozatok és azok mari nyelvjárásokba került hangalakjainak elemzése történik. A szócikkeket irodalomjegyzék zárja.

2.1. *xělëx* 'lószőr'

< KCs **xilix* < **xilix* < Ny.ótör./VB₃ **xilix* ~ **xilix* < Ny.ótör./ogur **xilix* < **kilik* < **kil*+*ik* denom. < Proto-ogur **kil* 'lószőr'.

Csuv.: cs.ir. *xělëx* 'конский волос; струна, струны'; A, V *xělëx*, *xělëk* 'волос конский, рыболовная леса, струна' (cs.A), A *xělëx* 'Pferdehaar (von dem Schweife), Saite' (cs.P); 1856: *hilih* 'струна' (cs.Ahl); 1785: *хилухъ* 'струна' (cs.D).

VKA: Tat.: tat.ir. *kil* 'волос (лошадиный), щетина, леса, леска (рыболовная), струна, волосок, нить (металлическая проволока)', *kil* 'Pferdehaar, dünne Saite' (tat.B); *qilaŋ* 'конский волос' (szib.tat.).

Bask.: bask.ir. *qil* 'волос (гривы, хвоста), щетина'; *qil* 'волосы козла' (bask.D1).

Mari: m.ir. *ə'lək* G 'конский волос'; K *ə'lək* 'Pferdehaar (des Schwanzes)' (m.B)¹; W₂ *ə'lək* 'Rosshaar (von der Mähne oder dem Schwanz)' (m.MS);

MT: ÉNy kirg. *kil* 'волос хвоста, гривы, волосок, шерстинка, струна'; kaz. *qil* 'волос хвоста, гривы'; kkalp. *qil* 'волос, волосок, щетина, струна'; nog. *kil* 'волос, волосок, щетина, струна'; krtat. *qil* 'Haar, Körperhaar, Ziegenhaar, Pferdehaar'; kar. *qil* 'волос из гривы лошади'; kum. *qil* 'волос (жесткий), щетина, струна'; krcsblk. –; DŇy tkm. *gil* 'волос, волосок, щетина'; az. –; tt. *kil* 'волос, щетина'; gag. *kil* 'волос (у животных)'; H *qil* 'Körperhaar'; DK üzb. –; ÉK *kil* 'die langen Pferdehaare; eine Vogelschlinge aus Pferdehaar; eine aus Pferdehaar gemachte Schnur' (alt.tel.); *kil* 'die langen Pferdehaare' (alt.leb); szag. *kil* 'die aus Pferdehaar gemachten Saiten der Balalaika'; hak. *xil* 'волос, волосок хвоста и гривы, шерсть, шерстинка, струна'; tuv. –; J *kil* 'конский волос (хвостовой)' (j.Sz).

¹ A nyelvjárási és nyelvtörténeti szótárakban használt, gyűjtőpontokra vagy forrásművekre használt rövidítések feloldását ld. az idézett művekben.

KT: **KK** *qil* (KKB/QT3, QA, NF, AH, GUL, LN, MG) 'hair'; *qil* (KKB/IM) 'tail of a horse'; *qil* (KKB/QA) 'rope'; *qil* (KKB/MaAn) 'string (music)'; **VB₂** –; **VTat.** –; **VT** –.

K.ótör.: *qil* 'a hair' (MK); *kil* 'Haar, Tierhaar, Seil' (UW).

A csuvas szó a proto-ogur **kil* 'lószőr' töszóra vezethető vissza, mely a nyugati ótörök ogur változatában tovább élve felvette az *-(l)k* denominális főnévképzőt (Erdal 1991: 40). Az *-(l)k* képző a keleti ótörökben a nagyon ritka képzők közé tartozott, de a nyugati ótörök ogur változatának csuvas leszármazottjában gyakrabban fordult elő (vö. csuv. *uyāx* 'hold, hónap' << ny.ótör./ogur *ay+ik*, *tēlēk* 'álom' << ny.ótör. *tūl+ik*; *tālāx* 'árva' << ny.ótör./ogur *tul+ik*, ld. még Levitszkaja 1976: 143). A képző eredeti funkciója mára elhomályosult. A képzett szóban még az ótörök korban lezajlott a *[q] > x* változás, mely az ogur nyelvterület globális változása volt minden fonetikai helyzetben (Agyagási 2019: 70–76). A volgai bulgár korszakban, az */i/ : /ĩ/* oppozíciója */k/* utáni helyzetben semlegesült, amint azt csuvas példák sokasága jelzi, vö. csuv. *xēn* 'kín' << ny.ótör./ogur *kīn* 'id.',² *xēl* 'tél' << ny.ótör./ogur **kil* (vö. k.ótör. *kīš* 'winter', Clauson 1972: 670) és sok más. A szó a nyugati ótörök kései korszakában a csuvas volgai bulgár elődjében (VB₃) **xilix* alakot vehetett fel.

A korai középcsuvasban a szó mindkét zárt magánhangzója redukálódott. A középcsuvas alak (**xīlīx*) terjedt el a teljes nyugati mari nyelvterületen, ahol a csuvas donornyelvi alak szókezdő *x*-ja lekopott. (További példákat a középcsuvas szókezdő *x* nyugati mari zéró képviselésére ld. Räsänen 1920: 21–22.) A mari alak palatalizált szóközépi *-l'*- mássalhangzója arra utal, hogy a kölcsönzés a kései középcsuvas korban történt, amikor a csuvas elődjében az elől képzett magánhangzókat tartalmazó szavakban már lezajlott a mássalhangzók másodlagos palatalizációja orosz hatásra (Agyagási 2019: 193–194).

Räsänen 1920: 21; Jegorov 1964: 297; Räsänen 1969: 262; Levitszkaja 1976: 143; Erdal 1991: 40–44; Eren 1999/1: 236; Fedotov 1996/2: 342; Ahmetyjanov 2015/1: 511; Agyagási 2019: 193–194.

2.2. *āyā* 'ár, véső'

A *āyā* 'ár, véső' (~ V *ōyā* 'id.')

< KCs2 **īyī* (~ *ūyī*) < KCs1 **īyū* (~ **uyū*) ← VB₁ **āyu* < VB **uyu* < **oyu* < Ny.ótör./ogur **oyu* < **ōyug* 'véső' < Ny.ótör./ogur **ōy-* 'kiváj, kivés' + *ug*

² A nyugati ótörök szó bekerült az ősmagyarba is, vö. Róna-Tas – Berta 2011: 548–550.

deverb. suff. < Proto-ogur *ōy- 'kiváj, kivés'.

V *i*, *iyě* 'ár, véső' (~ A *āyyā* 'id.')

< KCs2 **i* ~ *iyī* < **īī* ~ **īyyī* < KCs1 **īyī* ~ **īyyī* < VB₃ **iyi* ~ **iyī* < VB **iyī* < **uyu* < **oyuy* < **ōyug* 'véső' < Ny.ótör./ogur *ōy-* 'kiváj, kivés' + *ug* deverb. suff. < Proto-ogur **ōy-* 'kiváj, kivés'.

Csuv: cs.ir. *āyā* 'стамеска, долото'; A *āyā*, *āyyā*, *iyā* V *ōyā*, *iyě*, *i* 'долото' (cs.A), A *āyyi*, V *iyě* 'Meissel' (cs.P); 1856: V *yja*, [ī-yā] A *yijé* [yīyē] 'долото' (cs.Ahl); 1785: *ыя* 'долото' (cs.D).

VKA: Tat.: tat.ir. *uyu-* 'долбить, делать углубление, срезать, вырезать резной орнамент'; M *uy* 'выемка, выбоина' (tat.D1), K *uy* 'овраг, углубление' (tat.D2), M *uy-* 'aushöhlen' (MKK), *uyi-* 'aushöhlen' (tat.B).

Bask.: bask.ir. *uy-* 'вырезать, делать вырез, прорубать, долбить'.

Mari: m.ir. *ij* 'долото'; P BJ BJp M MM MK *i-i*, UP USj US *ji*, UC CÜ J *i*, CK *â-i*, Č *i-i*, ČN *i-i* 'Meissel, Stemmeisen' (m.B); Ob, Mup *ij*, Okr Ok Ms Mm1 *i*, Mwo *ij*, *i* 'Meißel' (m.MS); 1755: *u* 'долото' (m.Soč).

MT: ÉNy kirg.R *oyuk* 'Loch, Grube'; kaz. *oyiq* 'прорубь'; kkalp. *oy* 'углубление, впадина, ямя'; nog. *oyik* 'выемка, впадина, пробоина, грот, пещера'; krtat. *uy-* 'ausschneiden, zuschneiden, aushöhlen, meißeln'; kar. *oyuq* 'углубленный, впадина', *oyiq* 'выдолбленный'; kum. *oyuq* 'выемка, выбоина, впадина'; krcsblk. –; DNy tkm. *ōyuk* 'выдолбленный, вырытый, выкопанный, выемка, углубление'; az. –; tt. *oyuk* 'выдолбленный, углубление, паз, пустота, полость, пещера'; gag. *oyuk* 'паз, вырез, впадина', *oygu* 'выемка, вырез'; H –; DK üzb. –; ÉK alt.tel. *oy-* 'herausgraben, ausmeisseln, aushöhlen, heraus schnieiden'; alt.leb. *oyik* 'durchstossen, durchbohrt, Loch'; alt.leb. *oy-* 'herausgraben, ausmeisseln, aushöhlen, heraus schneiden', *oyik* 'durchstossen, durchbohrt, Loch'; alt.qk. –; sor.R *oy-* 'herausgraben, ausmeisseln, aushöhlen, heraus schneiden'; hak. *oyix* 'выемка, впадина; выдолбленный'; tuv. *oyuk* 'пробоина, дыра, отверстие'; J –.

KT: KK *oy-* (KKB/QT₂, MAV, KA, BV) 'to hollow out'; *oyuq* (KKB/TZ) 'hollowed out'; VB₂ –; VTat. –; VT –.

K.ótör.: *ōy-* 'scoop out' (MK); *oy-* 'aushöhlen, (Augen) ausstecken' (UW).

Valamennyi csuvas nyelvjárási alakváltozat egy nyugati ótörök/ogur **ōyug* formában rekonstruálható főnévből származik. Ez a főnév deverbális nomen, mely a nyugati ótörök **ōy-* 'kivés, kiváj' igei bázis -(X)g képzővel képzett származéka. A képző az ótörökben nagyon produktív, segítségével a cselekvés tárgyát és eszközét jelentő főnevek sora jött létre (Erdal 1991: 172–223). Az ige a törökség

szinte minden ágában képviselve van, és a keleti ótörök írott forrásokban is előfordul, így kijelenthető, hogy az őstörök szókészlet része.

Ugyanakkor a képzett szó számos csuvas nyelvjárási alakváltozata különbségeket mutat a csuvas fonológia erős tendenciáihoz képest. Ugyanis a fonológiai változások kimenetelét olyan korai fonetikai változások befolyásolták, melyek eredményeképp már a volgai bulgárban korai nyelvjárási ejtésváltozatok jöttek létre. Az első szótagi hosszú magánhangzó, mely Kāšγarī adata és a türkmén által őrzött, primer hosszúságot mutató adat alapján a nyugati ótörök ogur változatában rekonstruálható, minden alakváltozatban eltűnt, és a nyelvjárási alakváltozatok egy részében a képzett szót alkotó labiális magánhangzók delabializálódtak. A delabializálódott szókezdetek azonban a mai hangalakok szerint a középcsuvas korban csak ritkán vették fel az *i*- előtt egyébként általános *y*- protézist. Mindezen tények arra mutatnak, hogy a mai csuvas anatri és virjál területi változatok a nyugati ótörök/ogur kései korszakától kezdve eltérő történeti változásokon estek át, mert eltérő volgai bulgár nyelvjárásokból származnak. (Nem járható út a különbségek magyarázatára az egyik alakváltozat tatárból való származtatása, minthogy a tatárban és nyelvjárásaiban sehol nem fordul elő illabiális kezdetű alakváltozat, mely a cselekvés eszközét jelentené.)

Ez a felismerés indokolja azt a szokatlan szerkesztési eljárást, hogy egy etimológiai címszó alatt két, nyelvjárásonként különböző történeti folyamatára jelenik meg. Az anatri *āyā* 'ár, véső' ~ virjál *ōyā* 'id.' adatpár a nyugati ótörök/ogur **ōyug* alakra mennek vissza, melyben a szókezdő *ō* korán lerövidült annak az erős ótörök kori tendenciának a részfolyamataként, mely a magánhangzórendszer hosszú : rövid fonematikus oppozíciójának megszűnésével végződött. Ugyanebben a korban zajlott a gutturális zárhangok spirantizációja, majd eltűnése ($g > \gamma > 0$). A volgai bulgár korszakban a középső és felső nyelvállású labiálisok a csuvas elődjében felső nyelvállásúakként estek egybe, amint azt a csuvas nyelv mongol jövevényszavai is mutatják (Róna-Tas 1982: 107). Az így létrejött **uyu* alak első szótagi magánhangzója hangsúlytalan helyzetben a VB₁ nyelvjárásban sva minőséggé redukálódott (Agyagási 2019: 161–168), mielőtt még a protetikus *v* megjelenhetett volna szabályszerűen a labiális szókezdet előtt. A tatárjárás körüli etnikai átrendeződés során a VB₁ szórványelemei csatlakoztak a korai középcsuvas nyelvjárást beszélőkhöz. Az érintkezésben részt vevő korai középcsuvas nyelvváltozat hordozói úgy másolták be szókészletükbe a VB₁ nyelvjárásból származó szót (**āyu*), hogy a sva elemet felső nyelvállású labiális, ill. illabiális teljes képzésű magánhangzóval helyettesítették. A kései középcsuvas korra azonban ezek a teljes képzésű felső nyelvállású magánhangzók is redukálódtak a középcsuvas kori erős tendenciának megfelelően mind az első, mind a második szótagban. A modern

csuvas korra pedig a redukált felső nyelvválású magánhangzók középső nyelvválású centrális képzésűekké váltak (Agyagási 2019: 241–243).

A második típusú nyelvjárási adatváltozatok (V *i*, *iyě* 'ár, véső', A *äyyä* 'id.') szintén a nyugati ótörök/ogur **ōyug* alakra mennek vissza. Azonban e szó korai VB₃ alakjában korán lezajlott a labiálisok delabializálódása mindkét szótagban. (A labiálisok korai delabializációja más csuvas szavak történetében is tetten érhető, vö. csuv. *yētem* 'szérűskert', de k.ótör. *ürtgün* 'Heuhaufen', UW). A csuvas VB elődjében az /i/ : /i/ oppozíciója megszűnt, és a VB **iyi* variánsaként megjelent az **iyi*. A korai középcsuvas korban az intervokális -y- megkettőződött. (A mássalhangzók reduplikációja mindkét nagy nyelvjárásban előfordul, egyes alnyelvjárásokban fonetikai dialektizmusként őrződött meg, vö. Szergejev 2007: 105–114). A mély hangrendű korai középcsuvas kori alakban a megkettőződött -yy- két önálló fonémaként őrződött meg a mai anatriban, viszont a magas hangrendű változatban az első -y diftongust alkotott a szókezdő magánhangzóval, ennek megfelelően további ejtésváltozatok jöttek létre. Ennek eredményei a virjálból mutathatók ki. A kései középcsuvas korra fő szabály szerint a diftongusok monofongizálódtak, a szókezdő *i*- előtt pedig megjelent a *y*- protézis. A tárgyalt szóban a mai virjál nyelvjárásban egy archaikus alakban ugyan előfordul a *y*- protézis, de a területi nyelvjárási változatokban ez elmarad, minden bizonnyal a szóközépi helyzetben már jelen lévő -y- miatt. A magas hangrendű alak középcsuvas kori történetében az **iyi* > *ijī* > *ī* változás zajlott le. A mari nyelvjárásokba többszörös kölcsönzéssel e változás mindhárom fázisának a képviselői bekerültek a korai középcsuvas és kései középcsuvas korban, és elterjedtek a keleti, központi és volgai nyelvjárásokban.

Jegorov 1964: 39; Räsänen 1969: 359; Clauson 1972: 266; Róna-Tas 1982: 107; Erdal 1991: 172–223; Fedotov 1996/1: 81; Szergejev 2007: 105–114; Agyagási 2019: 161–168; 241–243.

2.3 *těnce* 'világ(mindenség)'

< KCs **tűnce* < **tünče* < Ny.ótör./VB₃ **tünčä* ← VB₂ **tünjā* ← (úper.) ← ar. *dunyā* 'világ'.

Csuv.: cs.ir. *těnce* 'мир, вселенная; мироздание, свет, земля, человечество, среда, сфера'; A *těnce* 'мир, свет, вселенная' (cs.A); A *těnce*, V *tönče* 'világ | Welt' (cs.P); 1856: V *tünči* 'міръ (Gemeinde)' (cs.Ahl).

VKA: Tat.: tat.ir. *dönya* 'мир, свет, вселенная'; K *dönya* 'мир, вселенная', *dönja* 'мир, вселенная' (tat.D1); M *dünya*, *tünya* 'Welt, Leben' (MKK); *döneyä*,

dönyä 'világ | Welt' (tat.B); *dunyadan üt-* [a világból távozik] 'умереть, скончаться' (szib.tat.); 1785: *дынъя* 'свѣтъ' (tat.D).

Bask.: b.ir. *donya* 'мир, вселенная, космос; мир, земной шар, земля'; *donya* 'жизнь; очень, особенно' (bask.D1).

Mari: m.ir. *tünjá* 'мир, вселенная, свет'; CÜ *tüña* 'világ | Welt' (m.B); Ms Mm_{1,3} *tüñq*, Mm_{2,4} *tüña*, Mmu *tüñq* 'Welt, Erdkreis' (m.MS); P B MM *tüñd'žä*, MK CK Č ČN *tüñd'žä*, BJp *düñd'žä* 'világ | Welt' (m.B); Ob *tüñd'žä*, Okr *tüñd'žä*, Ok *tüñd'žä*, Mwo *t-ñD'ž'q* 'Welt, Erdkreis (allg.), Weltall, Universum' (m.MS); 1770: *минзябрь Юма* 'всемогущий бог' (m.R).

MT: ÉNy kîrg. *düyno*, *düñüyo* 'мир, свет, вселенная, сокровище, драгоценность'; kaz. *düniye* 'мир, вселенная, имущество'; kkalp. *dünya* 'мир, вселенная'; nog. –; krtat. *dünya*, *dunya*, *tünya*, *tunya* 'Welt, Erde, alle Menschen'; kar. *duña* 'свет, мир, вселенная'; kum. *dönya* 'мир, вселенная, земной шар, свет'; krcsblk. *duniya* 'свет, мир, весь народ'; DNY tkm. *dünyä* 'вселенная, мир, мироздание'; az. *dünya* 'мир, свет'; tt. *dünya* 'мир, вселенная, Земля (планета)'; gag. *dünnä* 'мир, вселенная, мироздание'; H *dunya* 'Welt'; DK üzb. *dunyo* 'вселенная, мир, земной шар, свет'; ÉK alt.tel. –; alt.qk. –; hak. –; tuv. – J: –.

KT: KK *dunya*, *duniya*, *dünya*, *dünye* (CCM) 'Welt'; *dunya* (KKB/QT₁, QT₃₋₄, MA, QA, NF, GUL, KBK) '(this world)'; *dünyä* (KKB/MM, CCb) 'id.' *dunya* (CCb) 'id.'; VB₂ *dünye* 'Welt'; VTat. *dunya*, *duniya* 'мир'; VT *dünya* 'Welt'.

Ar.ir. دنیا 'world, earth; this world, life in this world' (W 295).

K.ótör.: –.

A csuvas szó közvetlen kölcsönzés az arabból, vagy az arab alakot közvetítő új-perzsából. Azon kevés szavak körébe tartozik a csuvasban (vö. Agyagási 1982: 11–12), melyekben hangtani érvekkel támasztható alá a végső fokon arab eredetű, az iszlám műveltségi körbe tartozó szónak korai, a nyugati ótörök nyelvi közösséghez tartozó volgai bulgár nyelvbe,³ annak központi nyelvjárásába való bekerülése. Az arab szó és annak újperzsa megfelelője ugyanis szótaghatáron -ny- hangkapcsolatot tartalmaz, melynek fonetikai realizációjában palatalizált -ń- keletkezik. A nyugati ótörök ogur változatában azonban a korai ótörök kortól a kései ótörökkel (praktikusan a tatárjárással) bezárólag erős tendencia volt a palatalizált fonetikai minőség kiküszöbölése a mássalhangzó-rendszerben mind belső keletkezésű szavakban, mind jövevénytörzsek átvétele során (Agyagási 2019: 187–190). E tendencia úgy jutott érvényre az idegen eredetű, -ny-t tartalmazó szavak

³ A volgai bulgár elit, a későbbi VB₂ nyelvjárást beszélők közössége a 10. században vette fel az iszlámot, a részleteket ld. Zimonyi 2023.

átvételében, hogy az *n* utáni *-y-* *-j-*ként realizálódott. Az arab ill. újperzsa *dunyā* volgai bulgár recipiens nyelvi változatában már a 10. századtól szóközépi *-j-*vel kell számolni csakúgy, mint az óorosz *banja* 'fürdőház' volgai bulgár megfelelőjében (óor. *banja* → VB₂, VB₃ *mānĵa* > csuv. *munča* 'id.'). A VB₂ nyelvjárásban való jelenlétét a szónak a volgai bulgár sírfeliratok nyelvén kívül⁴ a kazányi tatár központi nyelvjárásban rögzített *dönĵa* (tat.D1) alak mutatja, mely volgai bulgár szubsztrátumnyelvi maradvány.⁵

A szó VB₂ alakja a tatárjárás utáni etnikai átrendeződés után áterjedt a csuvas elődjébe (VB₃ nyelvjárás), a továbbiakban pedig a szóban a szabályos középcsuvas fonológiai változások zajlottak. A VB₃ nyelvjárás a tatárjárás után önállósult és korai középcsuvasként folytatódott tovább. A korai középcsuvas nyelv egy **tünče* alakot közvetített a vele szomszédos kései ősmari nyelvbe, melynek mezei és volgai nyelvjárásában maradt fenn a szó. A volgai nyelvjárásban az első szótagi labiális magánhangzó később, a kései középcsuvas hatására redukálódott (Agyagási 2002). Az arab szó újperzsa közvetítéssel az iszlám terjedésével párhuzamosan a török nyelvek többségében meghonosodott. A Volga-vidéken az iszlám terjesztésének második, erős hulláma az Arany Horda korában, Özbek kán uralkodása (1312–1342) idejében zajlott (Golden 1992: 298). Az arab *dunyā* 'világ' szó ekkor terjedt el a térség domináns kipszak nyelvének valamennyi közép-kipszak kori nyelvjárásába többféle fonetikai variációban. Ezekben a nyelvjárásokban nem volt érvényben a szóközépi *-n-* palatalizációját kizáró fonológiai korlátozás, így az arab *-ny-* kapcsolat középkipcsak megfelelőjében rendszerszerűen megjelent az *-ń-*. A középkipcsak kori központi tatár nyelvjárásból az ott meghonosodott *dūñya* alak az iszlamizációs hullámokkal terjedt tovább a mezei mari nyelvjárásba egyéb más iszlámhoz kötődő arab-perzsa eredetű szavakkal együtt (összefoglalóan ld. Agyagási 2017), és vált a 20. században az irodalmi nyelv szókincsének részévé.

Budenz 1864: 398–400; Räsänen 1923: 73; Jegorov 1964: 246; Räsänen 1969: 141; Scherner 1977: 90; Róna-Tas 1982b: 156; Fedotov 1996/2: 217; Ahmetyjanov 2015/1: 248; Agyagási 2019: 187–188.

⁴ A volgai bulgár sírfeliratok eredeti ogur nyelvű, ill. a nyelvváltás utáni kipszak nyelvezetű töredékeket őrző változataiban a 'világ' jelentésű szó őrzi az arab helyesírás szerinti konvencionális alakját.

⁵ A modern kazányi tatár központi nyelvjárásában előforduló, volgai bulgár hangtani sajátosságokat mutató szavak a volgai bulgár központi nyelvjárását beszélő közösség tatárjárás utáni nyelvváltását követően őrződtek meg a kipszak közegben (Agyagási 2021).

Rövidítések

A	a csuvas nyelv anatri nyelvjárása
alt.qk.	az altaji (ojrot) nyelv kumandi-kiži nyelvjárasi adata Baszkakov 1972 alapján
alt.tel.	az altaji nyelv teleut nyelvjárasi adata Radlov 1893–1911 alapján
az.	azeri irodalmi nyelvi adat Azizbekov 1965 alapján
Bask.	baskír nyelvi térség
bask.ir.	baskír irodalmi nyelvi adat Urakszin 1996 alapján
bask.Dl	keleti baskír nyelvjárasi adat Makszjutova – Isbulatov 1967 alapján
CCM	nyelvi adat a Codex Cumanicus német helyesírású második részéből („Misszionáriusok könyve”) Grønbech 1942 alapján
Csuv.	csuvas nyelvi térség
cs.ir.	csuvas irodalmi nyelvi adat Szkvorcov 1982 alapján
cs.A	csuvas nyelvjárasi adat Asmarin 1928–1950 alapján
cs.Ahl	csuvas nyelvjárasi adat Ahlqvist 2023 alapján
cs.D	csuvas nyelvjárasi adat Damaszkín 1785 alapján
cs.P	anatri csuvas nyelvjárasi adat Paasonen 1908/1974 alapján
DK	a török nyelvcsalád délkeleti ága
DNy	a török nyelvcsalád délnyugati ága
ÉK	a török nyelvcsalád északkeleti ága
ÉNy	a török nyelvcsalád északnyugati ága
gag.	gagauz nyelvi adat Baszkakov 1973 alapján
H	haladzs (iráni török) nyelvi adat Doerfer – Tezcan 1980 alapján
hak.	hakasz nyelvi adat Baszkakov 1953 alapján
J	jakut nyelvi térség
j.Sz	jakut nyelvi adat Szlepcov 1972 alapján
K	a kazanyi tatár nyelv központi nyelvjárása
kar.	karaim adat Baszkakov – Zajoncskovszkij [Zajączkowski] – Sapsal 1974 alapján
kaz.	kazah nyelvi adat Mahmudov – Muszabajev 1987 alapján
KCs	középcsuvas
kirg.	kirgiz irodalmi nyelvi adat Judahin 1965 alapján
kirg.R	kirgiz nyelvi adat Radlov 1893–1911 alapján
KK	középkipsak kori nyelvi adat
KKB	középkipsak forrásadat Boeschoten 2023 alapján
kkalp.	karakalpak nyelvi adat Baszkakov 1967 alapján
K.ótör.	keleti ótörök nyelvi térség
krtat.	krími tatár nyelvi adat Kakuk 2012 alapján
KT	középtörök korszak
kum.	kumük nyelvi adat Bammatov – Gadzsiahmetov 2011 alapján

krcsblk.	karacsáj-balkár nyelvi adat Tyenyisev – Szujuncsev 1989 alapján
M	a kazányi tatár nyelv miser nyelvjárása
m.ir.	mari irodalmi nyelvi adat Szerebrennyikov 1956 alapján
m.B	mari nyelvjárasi adat Beke 1997–2001 alapján
MK	arab írásos keleti ótörök adat Mahmūd al-Kāšyarī művéből Dankoff – Kelly 1982–1985 kiadása alapján
MKK	miser tatár nyelvjárasi adat Kakuk 1996 alapján
m.MS	mari nyelvjárasi adat Moisio – Saarinen 2008 alapján
m.Soč	mari adat а Сочинения принадлежащие к грамматике черемисского языка (Санктпетербургъ 1775) forrásból Sebeok – Raun 1956 alapján
m.R	Ricskov 1770-es naplójának mari nyelvi adata, Maticsák 2024: 113–126.
MT	modern török korszak
nog.	nogaj nyelvi adat Baszkakov 1963 alapján
Ny.ótör.	nyugati ótörök
sor.R	sor nyelvi adat Radlov 1893–1911 alapján
szib.tat.	szibériai tatár nyelvjárasi adat Tumaseva 1992 alapján
Tat.	tatár nyelvi térség
tat.B	keresztény tatár nyelvjárasi adat Bálint 1876 alapján
tat.D	tatár adat Damaszkín 1785 alapján
tat.D1	tatár nyelvjárasi adat Mahmutova 1969 alapján
tat.D2	tatár nyelvjárasi adat Ramazanova 1993 alapján
tat.ir.	tatár irodalmi nyelvi adat Oszmanov 1966 alapján
tkm.	türkmén irodalmi nyelvi adat Baszkakov – Karrijev – Hamzajeva 1968 alapján
tt.	törökországi török irodalmi nyelvi adat Musztafajev – Sztarosztov 1977 alapján
üzb.	üzbég irodalmi nyelvi adat Akobirov – Mihajlov 1988 alapján
tuv.	tuva nyelvi adat Tyenyisev 1968 alapján
úper.	újperzsa nyelv
UW	ujgur írásos keleti ótörök adat Wilkens 2021 alapján
V	a csuvas nyelv virjál nyelvjárása
VB ₁	a volgai bulgár keleti nyelvjárása
VB ₂	a volgai bulgár központi nyelvjárása
VB ₃	a csuvas nyelv volgai bulgár elődje
VTat.	nyelvi adat a volgai tatár nyelvből Hakimzjanov 1987 alapján
VT	volgai turkī nyelvi adat Ivanics – Usmanov 2002 alapján
W	irodalmi arab adat Wehr 1976 alapján ⁶

⁶ Köszönöm Zimonyi Istvánnak, hogy a szótárat hozzáférhetővé tette számomra.

Források

- Ahlqvist, August (2023), *Tschuwaschisches Dialektwörterbuch*. Kritisch ediert von Klára Agyagási und Eberhard Winkler. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Akobirov, Sz. F. – Mihajlov, G. Ny. [Акобиров, С. Ф. – Михайлов, Г. Н.] (1988), *Узбекско-русский словарь*. Главная редакция Узбекской советской энциклопедии, Ташкент.
- Asmarin, Ny. I. [Ашмарин, Н. И.] (1928–1950), *Словарь чувашского языка 1–17*. Казань – Чебоксары.
- Azizbekov, N. A. [Азизбеков, Х. А.] (1965), *Азербайджанско-русский словарь*. Азербайджанское государственное издательство, Баку.
- Bálint Gábor (1876), *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok II. Kazáni-tatár szótár*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- Bammatov, B. G. – Gadzsiahmetov, N. E. [Бамматов, Б. Г. – Гаджихметов, Н. Э.] (2011), *Кумыкско-русский словарь*. ИЯЛИ ДНЦ РАН, Махачкала.
- Baszskakov, Ny. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А. (ред.)] (1953), *Хакасско-русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- Baszskakov, Ny. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А. (ред.)] (1963), *Ногайско-русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- Baszskakov, Ny. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А. (ред.)] (1967), *Русско-каракалпакский словарь*. Советская энциклопедия, Москва.
- Baszskakov, Ny. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А. (ред.)] (1972), *Диалект кумандийцев (куманды-кижи)*. Наука, Москва.
- Baszskakov, Ny. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А. (ред.)] (1973), *Гагаузско-русско-молдавский словарь*. Советская энциклопедия, Москва.
- Baszskakov, Ny. A. – Karrijev, B. A. – Hamzajev, M. Ja. [Баскаков, Н. А. – Карриев, Б. А. – Хамзаев, М. Я.] (1968), *Туркменско-русский словарь*. Советская энциклопедия, Москва.
- Baszskakov, Ny. A. – Zajoncskovszkij, A. [Zajączkowski, A.] – Sapsal, Sz. M. (szerk.) [Баскаков, Н. А. – Зайончковский, А. – Шапшал, С. М. (ред.)] (1974), *Караимско-русско-польский словарь*. Русский язык, Москва.
- Beke Ödön (1997–2001), *Mari nyelvjárási szótár* (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). Herausgegeben von János Pusztay. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely.
- Boeschoten, Hendrik (2023), *A dictionary of Early Middle Turkic*. Brill, Leiden – Boston. <https://doi.org/10.1163/9789004525191>
- Damaszkin (1785), *Словарь языков разных народов, в Нижегородской епархии обитающих, имянно Россиян, Татар, Чувашей, Мордвы и Черемис*. По высочайшему соизволению и повелению Ея Императорского Величества премудрей Государыни Екатерины Алексеевны, императрицы и самодержицы Всероссийской, по алфавиту Российских слов расположенной и в Ниж-

- городской семинарии от знающих оныя языки священников и семинаристов под присмотром преосвященного Дамаскина, епископа Нижегородского и Алаторского, сочиненной 1785 г.
- Dankoff, Robert – Kelly, James (1982–1985), Mahmūd al-Kāšyarī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) 1–3. Harvard University, Duxbury.
- Doerfer, Gerhard – Tezcan, Semih (1980), Wörterbuch des Chaldasch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1996), Этимологический словарь чувашского языка I–II. ЧГИИ, Чебоксары.
- Grønbech, Kaare (1942), Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Einar Munksgaard, Kopenhagen.
- Hakimzjanov, F. Sz. [Хакимзянов, Ф. С.] (1987), Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. Наука, Москва.
- Ivanics Mária – Usmanov, Mirkasym (2002), Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nāmā). Studia Uralo-Altaica 44. Universitas Szegediensis, Szeged.
- Jegorov, V. G. [Егоров, В. Г.] (1964), Этимологический словарь чувашского языка. Чувашское книжное издательство, Чебоксары.
- Judahin, K. K. [Юдахин, К. К.] (1965), Киргизско-русский словарь. Советская энциклопедия, Москва.
- Kakuk Zsuzsa (1996), Mischärtatarische Texte mit Wörterverzeichnis. Aufgrund der Sammlung von Ignác Kúnos. Herausgegeben von Zs. Kakuk. Studia Uralo-Altaica 38. Universitas Szegediensis, Szeged.
- Kakuk Zsuzsa (2012), Krimtatarisches Wörterverzeichnis. Aufgrund der Sammlung Ignác Kúnos. Studia Uralo-Altaica 50. Universitas Szegediensis, Szeged.
- Mahmudov, H. – Muszabajev, G. [Махмудов, Х. – Мусабаев, Г.] (1987), Казахско-русский словарь. Главная редакция Казахской советской энциклопедии, Алма-Ата.
- Mahmutova, L. T. (szerk.) [Махмутова, Л. Т. (ред.)] (1969), Татар теленен диалектологик сүзлеге. Таткнигоиздат, Казань.
- Makszjutova, N. H. – Isbulatov, N. H. (szerk.) [Максютова, Н. Х. – Ишбулатов, Н. Х. (ред.)] (1967), Словарь башкирских говоров. Том I. Восточный диалект. БФАН СССР, Уфа.
- Moisio, Arto – Saarinen, Sirkka (2008), Tscheremissisches Wörterbuch. Suomalais-Ugri-lainen Seura, Helsinki.
- Musztafajev, E. M.-E. – Sztarosztov, L. Ny. [Мустафаев, Э. М.-Э. – Старостов, Л. Н.] (1977), Турецко-русский словарь. Русский язык, Москва.
- Oszmanov, M. M. (szerk.) [Османов, М. М. (ред.)] (1966), Татарско-русский словарь. Советская энциклопедия, Москва.
- Paasonen, Heikki (1908/1974), Tschuwaschisches Wörterverzeichnis. Eingeleitet von A. Róna-Tas. Studia Uralo-Altaica 4. Universitas Szegediensis, Szeged.

- Radlov, V. V. [Радлов, В. В.] (1893–1911), Опыт словаря тюркских наречий I–IV. Глазунов, Санктпетербург.
- Ramazanov, D. B. (szerk.) [Рамазанова, Д. Б. (ред.)] (1993), Татар теленен диалектологик сүзлеге. АН РТ, Казан.
- Sebeok, Thomas – Raun, Alo (1956), The first Cheremis grammar (1775). A facsimile edition with introduction and analysis by Thomas Sebeok and Alo Raun. Newberry Library, Chicago.
- Szerebrennyikov, B. A. (szerk.) [Серебренников, Б. А. (отв. ред.)] (1956), Марийско-русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- Szergejev, O. A. [Сергеев, О. А.] (2003), Из истории отечественной лексикографии. Словарь черемисского языка с российским переводом. Марийский государственный университет, Йошкар-Ола.
- Szlvorcov, M. I. [Скворцов, М. И.] (1982), Чувашско-русский словарь. Русский язык, Москва.
- Szlepsov, P. A. [Слепцов, П. А.] (1972), Якутско-русский словарь. Советская энциклопедия, Москва.
- Tumaseva, D. G. [Тумашева, Д. Г.] (1992), Словарь диалектов сибирских татар. Издательство Канаского университета, Казань.
- Tyenyisev, E. R. (szerk.) [Тенишев, Э. Р. (ред.)] (1968), Тувинско-русский словарь. Советская энциклопедия, Москва.
- Tyenyisev E. R. – Szujuncsev, H. I. [Тенишев, Э. Р. – Суюнчев, Х. И.] (1989), Карачаево-балкарский словарь. Русский язык, Москва.
- Urakszin, Z. G. [Ураксин, З. Г.] (1996), Башкирско-русский словарь. Дигора – Русский язык, Москва.
- Wehr, Hans (1976) A dictionary of Modern Written Arabic. Ed. by J. Milton Cowan. Third edition. Spoken Language Services, Ithaca, New York.
- Wilkens, Jens (2021), Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen. <https://doi.org/10.17875/gup2021-1590>

Irodalom

- Agyagási, Klára (1982), On the edition of Chuvash literary sources. In: Róna-Tas, András (ed.), Chuvash studies. Akadémiai Kiadó, Budapest. 7–17.
- Agyagási Klára (1994), Volga-vidéki etimológiák I. Keresztény tatár *süräkä*. Folia Uralica Debreceniensia 3: 3–6.
- Agyagási Klára (1999), Volga-vidéki etimológiák II. Folia Uralica Debreceniensia 6: 1–13.

- Agyagási, Klára [Адягаши, К.] (2002), К вопросу о появлении сверхкратких лабиальных гласных в марийских диалектах. In: Luutonen, Jorma (toim.), *Volgan alueen kielikontaktit. Языковые контакты Поволжья. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 70.* University of Turku, Turku. 70–86.
- Agyagási, Klára (2017), Kazan Tatar as a dominant language of the Volga-Kama region. A case study of lexical intermediation. *Turkic Languages* 21: 36–45. <https://doi.org/10.13173/TL/2017/1/36>
- Agyagási, Klára (2019), Chuvash historical phonetics. An areal linguistic study. Harrassowitz, Wiesbaden. <https://doi.org/10.2307/j.ctvh4zh9k>
- Agyagási Klára (2021), A központi kazányi tatár nyelvjárás volgai bulgár elemeinek kontaktusnyelvi státuszához. *Keletkutatás* 32/2: 25–34. <https://doi.org/10.24391/KELET-KUT.2021.2.25>
- Agyagási, Klára (2025), Areal contacts in the Volga-Ural Region. In: Johanson, Lars (ed.), *Encyclopedia of Turkic languages and linguistics.* Brill Academic Publishers, Leiden. https://doi.org/10.1163/2667-3029_ETLO_SIM_031923
- Ahmet'janov, R. G. [Ахметьянов, Р. Г.] (2015), *Этимологический словарь татарского языка I–II.* Магариф – Вакыт, Казань.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga-Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Tankönyvkiadó, Budapest. 207–314.
- Berta, Árpád (1989), *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte.* Studia Uralo-Altaica 31. Universitas Szegediensis, Szeged.
- Budenz József (1864), *Cseremis tanulmányok.* Nyelvtudományi Közlemények 3: 397–470.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An etymologic dictionary of pre-thirteenth-century Turkish.* Oxford University Press, Oxford.
- Eleusin, Arman (2020), *Studien zum Mischär-Tatarischen.* Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic word formation.* Harrassowitz, Wiesbaden.
- Eren, Hasan (1999), *Türk dilinin Etimolojik Sözlüğü.* Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- Golden, Peter Benjamin (1992), *An introduction to the history of the Turkic peoples. Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East.* Harrassowitz, Wiesbaden.
- Johanson, Lars (2023), *Code copying. The strength of languages in take-over and carry-over Roles.* Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004548459>
- Levitzkaja, L. Sz. [Левитская, Л. С.] (1976), *Историческая морфология чувашского языка.* Наука, Москва.
- Maticsák Sándor (2016), *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Maticsák Sándor (2024), *Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- Muysken, Pieter (2000), From linguistic areas to areal linguistics. A research proposal. In: Gilbers, Dicky – Nerbonne, John – Schaeken, Jos (eds), *Languages in contact*. Rodopi, Amsterdam – Atlanta. 263–275. https://doi.org/10.1163/9789004488472_025
- Paasonen, Heikki (1897), Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 15/2: 1–65.
- Ramazanova, D. – Hayretdinova, T. (2008), *Tatar xalik söyläsläre I–II*. Китап, Kazan.
- Räsänen, Martti (1920), Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu 48. Société finno-ougrienne, Helsinki.
- Räsänen, Martti (1923), Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu 50. Société finno-ougrienne, Helsinki.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Róna-Tas, András (1982), Loan-words of ultimate Middle Mongolian origin in Chuvash. *Studia Uralo-altaica* 17: 66–134.
- Róna-Tas, András (1988), Turkic influence on the Uralic languages. In: Sinor, D. (ed.), *The Uralic languages*. Brill Academic Publishers, Leiden – New York – København – Köln. 742–780.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I–II*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Scherner, Bernd (1977), *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen*. Steiner, Wiesbaden.
- Szergejev, L. P. [Сергеев, Л. П.] (2007), *Диалектная система чувашского языка*. ЧГПУ, Чебоксары.
- Wichmann, Yrjö (1903), Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu 21. Société finno-ougrienne, Helsinki.
- Wichmann, Yrjö (1923–1924), Die türkischen Lehnwörter im Tscheremissischen. *Anzeiger der Finnisch-Ugrische Forschungen* 16: 32–53.
- Wichmann, Yrjö (1924), Etymologisches aus den permischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 14: 29–63.
- Zimonyi, István (2023), The conversion of the Volga Bulgars to Islam. In: Stepanov, Tsevelin – Karatay, Osman (eds), *Mass conversions to Christianity and Islam, 800–1000*. Springer International Publishing, Cham. 215–236. https://doi.org/10.1007/978-3-031-34429-9_10